

EEN NIEUWE STAP IN DE LEXICOGRAFIE VAN HET OUDFRIES:
HET *ALTFRIESISCHES HANDWÖRTERBUCH**

ANNE TJERK POPKEMA

1. Inleiding¹

Toen in de vroege negentiende eeuw geleerden als Rasmus Rask en Jacob Grimm de historische taalkunde van nieuwe impulsen voorzagen, vergaten ze niet tevens het Oudfries in hun onderzoekingen te betrekken. Ook al was op het terrein van de Oudfrieze filologie en lexicografie al enige vooruitgang geboekt door zeventiende-eeuwse humanisten als Franciscus Junius en Janus Vlitius en vroeg-achttiende-eeuwse geleerden-'oude stijl', zoals Matthias von Wicht en Tilemann Dothias Wiarda, toch verdient Karl von Richthofen, een student van Jacob Grimm, de eer aangemerkt te worden als degene die Oudfries voor taalkundig onderzoek toegankelijk maakte. In zijn in 1840 gepubliceerde en aan genoemde Jacob Grimm gewijde editie *Friesische Rechtsquellen* (hierna te noemen: *Rechtsquellen*)² werden voor de eerste maal de belangrijkste Oudfrieze teksten samengebracht en uitgegeven op een wijze die aan de nieuwste, zij het negentiende-eeuwse filologische eisen voldeden. Een belangrijk deel van de waarde van de editie van Von Richthofen wordt ontleend aan het feit, dat die vergezeld ging van een uitgebreid woordenboek, dat in hetzelfde jaar werd uitgebracht en waarin Von Richthofen de Oudfrieze teksten uit zijn eigen uitgave lexicografisch ontsloot.³

Ook al voldeed het woordenboek van Von Richthofen aan de strengste negentiende-eeuwse filologische en lexicografische eisen, natuurlijk was het niet vrij van onvolkomenheden. Het is nauwelijks verrassend te noemen dat Von Richthofen hier en daar de manuscripten verkeerd transcribeerde of er zo nu en dan op etymologisch gebied naast zat. Bovendien werd ook Von Richthofen bij zijn semantische duidingen het slachtoffer van het feit dat veel Oudfrieze woorden slechts een- of tweemaal zijn overgeleverd, wat het interpreteren van die woorden op zijn minst uitdagend maakt. Vooral de slippertjes op semantisch en etymologisch gebied leidden een stroom van lexicologische en lexicografische publicaties in, waarin werd getracht het werk van Von Richthofen bij te stellen en aan te vullen.⁴ Ook al bedreigden die geenszins de status van het woordenboek van Von Richthofen als het stralende hoogtepunt van de negentiende-eeuwse filologie van het Oudfries, zij vestigden wel de aandacht op een ontegenzeggelijke en niet onbelangrijke tekortkoming van Von Richthofens woordenboek: er zijn vooral Oudoostfrieze teksten in verwerkt, waardoor de meeste Oudwestfrieze bronnen buiten de boot vallen.⁵

---

*Dit artikel is een vertaling van: A.T. Popkema. 'A New Step in Old Frisian Lexicography: the *Altfriesisches Handwörterbuch*', in: M. Mooijaart/M. van der Wal. *Yesterday's Words. Contemporary, Current and Future Lexicography* (Cambridge, 2008), 110-123. De vertaling is door de auteur zelf vervaardigd.

¹ De inhoud van de paragrafen 1, 3 en 4 is in belangrijke mate gebaseerd op: Miedema, *Paedwizers fan de Fryske filology*, 15-33; Århammar, "Friesische Lexikographie", 2023-2025; Bremmer jr. "De leksikografy fan it Aldfrysk", 75-81. Het laatste artikel is in het Engels samengevat in: Bremmer jr. "Lexicography of Old Frisian".

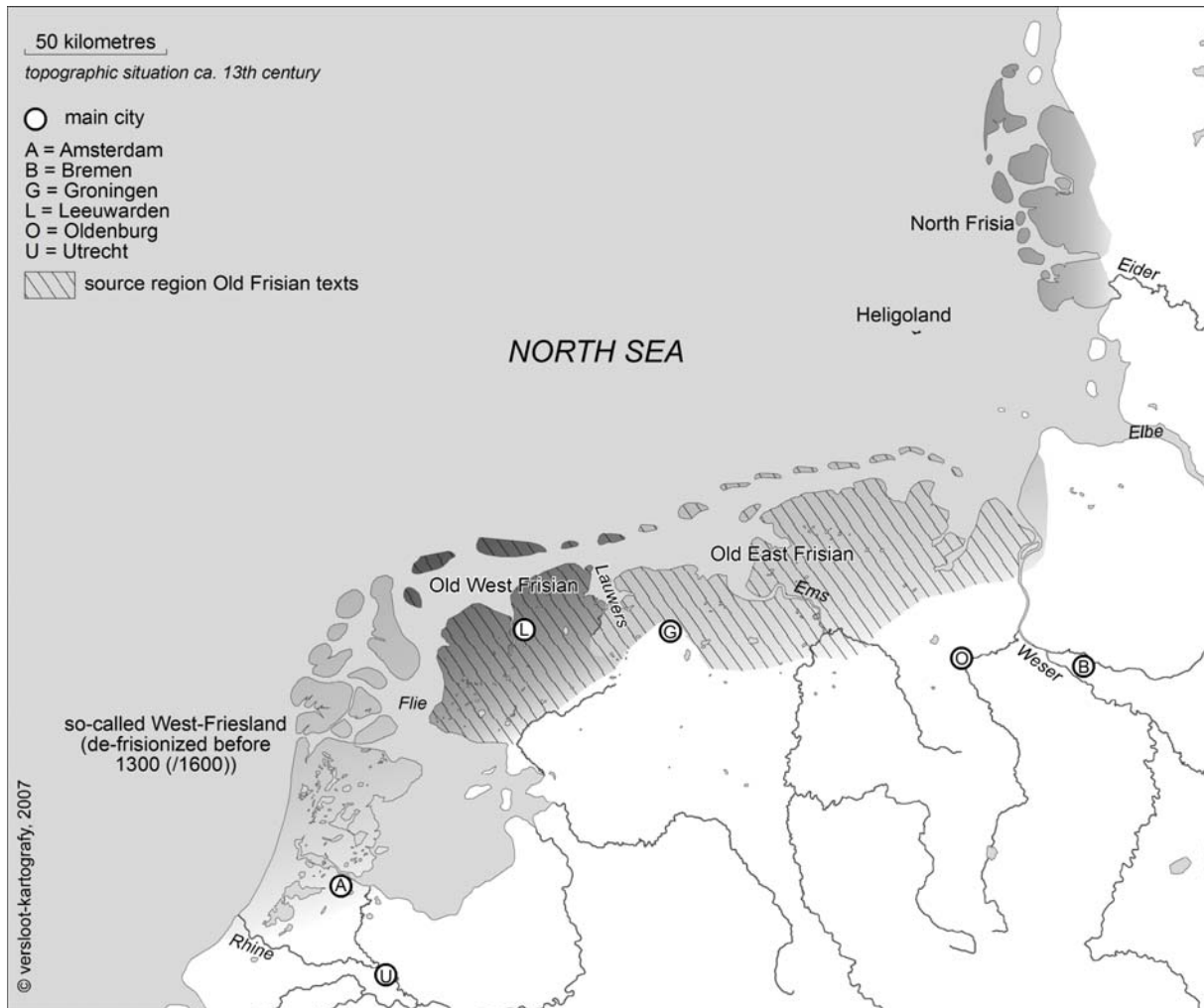
² Von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen*.

³ Von Richthofen, *Altfriesisches Wörterbuch*.

⁴ Vooral door Montanus de Haan Hetteema, Foeke Buitenrust Hetteema en Willem Lodewijk van Helten, vgl. Bremmer jr., "Leksikografy", 82-83.

⁵ In dit licht is vooral De Haan Hetteema's bijzondere *Idioticon Frisicum*, uitgebracht in 1874, interessant. Een van de belangrijkste doelstellingen van dit boek was om meer Oudwestfrieze bronnen dan Von Richthofen op te nemen. De gebruikte methode (lemmata opnemen in min of meer dezelfde vorm als ze in de bronnen aangetroffen werden, oftewel vrijwel zonder normalisering) maakt het woordenboek helaas erg onpraktisch in het gebruik (vgl. Bremmer jr., "Leksikografy", 82).

2. Oudfries in tijd en ruimte

Oudfries werd gesproken op de kuststrook die in het westen grofweg tot net ten noorden van hedendaags Amsterdam liep en in het oosten tot aan de monding van de Wezer, noordelijk van hedendaags Bremen (zie de kaart hierboven). Tevens werd tengevolge van twee kolonatiegolven tussen 700 en 1100 het Oudfries gesproken in het Noordfries taalgebied,⁶ dat het kustgebied inclusief de Waddeneilanden van Sleeswijk-Holstein in Noord-Duitsland omvat, alsook het Noordzee-eiland Helgoland. De Oudfriesse teksttraditie loopt grofweg van 1200-1550. Tegen die tijd hadden het Nedersaksisch in het Oosten en het Nederlands in het Westen het Oudfries als schrijftaal vrijwel volledig verdrongen. Omdat geschreven Noordfriesse bronnen pas uit de late zestiende eeuw zijn overgeleverd, worden zij traditioneel niet tot het Oudfriesse corpus gerekend. Aan de andere grens van het Oudfriesse taalgebied was de streek ten westen van het Vliet (die wij immers nog steeds onder de naam West-Friesland kennen), al in zo'n grote mate en vroege periode 'ontfries' dat ook uit dat gebied geen Oudfriesse teksten zijn overgeleverd noch, wellicht, zijn geproduceerd.⁷ Dientengevolge is geschreven Oudfries alleen overgeleverd uit het gebied tussen het Vliet en de monding van de Wezer.⁸

⁶ Vgl. Århammar, "Die Herkunft der Nordfriesen und des Nordfriesischen", 531-532.

⁷ Recent is bewaerd dat in delen van West-Friesland tot ongeveer 1600 een variant van het Fries werd gesproken (Versloot, "Fries in Holland in de 17e eeuw").

⁸ Over de geschreven bronnen van het Oudfries, vgl. Johnston, "The Old Frisian Law Manuscripts and Law Texts".

Die streek mag dialectologisch in tweën worden verdeeld: het Oudwestfries en het Oudoostfries dialectgebied. Oudwestfries werd gesproken en geschreven tussen het Vlie en de rivier de Lauwers, zodat dit gebied in grote mate overeenkomt met de hedendaagse provincie Fryslân. Oudoostfries daarentegen werd gebezigd in het gebied tussen de Lauwers en de monding van de Wezer. Het toeval wil dat de oudste Oudfries manuscripten uit het Oudoostfries dialectgebied stammen. De oudste onder hen, een kleine strook perkament met interverbale Oudfries glossen, ingevoegd in Latijnse psalmen, is waarschijnlijk laat-twaalfde of vroeg-dertiende-eeuws,⁹ terwijl het jongste Oudoostfries handschrift uit de vijftiende eeuw stamt. De oudwestfries teksttraditie dateert van de eerste helft van de veertiende eeuw, maar deed pas echt van zich spreken in het begin van de vijftiende eeuw. Zij eindigt pas in 1550, een jaartal dat tevens het einde van de Oudfries periode in haar geheel markeert.

Een opvallend kenmerk van het Oudfries tekstcorpus is het feit dat het voornamelijk uit rechtsteksten bestaat. Om redenen die wel iets te maken zullen hebben met de afwijkende sociaal-politieke geschiedenis van middeleeuws Friesland is er geen hoofse literatuur en slechts in zeer beperkte mate geestelijke literatuur overgeleverd. Vooral het Oudoostfries tekstbestand bestaat hoofdzakelijk uit Oudfries rechtsteksten. Ook het Oudwestfries corpus bevat meerdere omvangrijke rechtsverzamelingen, die gedeeltelijk uit dezelfde teksten bestaan als de Oudoostfries verzamelingen. Bovendien is het Oudwestfries ons ook overgeleverd in enkele relatief jonge kronieken en een aanzienlijk aantal administratieve teksten, zoals uitgebreide akten en meer dan duizend Oudfries oorkonden. Lexicologisch zijn deze administratieve bronnen overigens nogal afwijkend. Verder zijn uitgebreide rechtsteksten uit de late vijftiende eeuw bewaard gebleven, die voor het overgrote deel Romeins en kanoniek recht bevatten.

3. Het *Altfriesisches Wörterbuch* (1840) van Von Richthofen

Volgens het Voorwoord op zijn *Rechtsquellen* vloeiende Von Richthofens interesse in de Oudfries taal direct voort uit zijn voorliefde voor Germaanse rechtsgeschiedenis.¹⁰ Dientengevolge was de keuze van de op te nemen teksten vooral gebaseerd op inhoud en niet zozeer op talige kenmerken. Zodoende kwam de nadruk in zijn *Rechtsquellen* vooral te liggen op rechtsteksten waarin inheems Fries recht was opgetekend in plaats van op teksten in de Oudfries taal.¹¹ Daar de Oudoostfries manuscripten vrijwel uitsluitend uit zulke inheemse rechtsteksten bestonden, werden de Oudoostfries bronnen, waartoe Von Richthofen toegang had, in zijn *Rechtsquellen* opgenomen.¹² En omdat sindsdien niet veel nieuw Oudoostfries

⁹ Vgl. Langbroek, "*Condensa atque Tenebrosa*; die altfriesischen Psalmen: Neulesung und Rekonstruktion (UB Groningen Hs 404)", 256.

¹⁰ Von Richthofen, *Rechtsquellen*, Vorrede.

¹¹ Dientengevolge werden tevens meerdere Middelnedersaksische en Latijnse teksten waarin inheems Fries recht stond opgetekend, in de *Rechtsquellen* opgenomen. In dat opzicht is de titel van de *Friesische Rechtsquellen* in contrast met die van het *Altfriesisches Wörterbuch* veelzeggend.

¹² Naast enkele kleinere teksten en handschriften wordt de enige noemenswaardige lacune door het zogenoemde *Fivelgoër Handschrift* gevormd, een omvangrijke verzameling rechtsteksten, afkomstig uit de Ommelanden. Op een rondrit door Noordwest-Europa in 1834, gedurende welke Von Richthofen het meeste materiaal dat aan zijn *Rechtsquellen* ten grondslag ligt, overschreef, werd hem door Montanus de Haan Hettema slechts een klein inkijkje in dit handschrift gegund, tijdens Von Richthofens verblijf in Leeuwarden. De Haan Hettema, die het handschrift zelf ook slechts te leen had, wilde er een editie van maken, maar kwam pas tot publicatie in 1841 (waardoor Von Richthofen in 1840 verzuchtte: 'M. Hettema (...) (sprach) von einer eigenen ausgabe (...), auf die ich seit 6 jahren vergebens gehofft habe' (Von Richthofen, *Rechtsquellen*, XIX)). Er rustte geen zegen op Von Richthofens verblijf in Leeuwarden, schijnt het, daar twee andere Oudoostfries handschriften, de in grote mate identieke *Eerste* en *Tweede Hunsinger Handschriften*, hem slechts één nacht ter inzage werden geboden. Dientengevolge was Von Richthofen tot haastig afschrijven gedwongen ('froh, wenigstens dies erreicht zu

materiaal boven water is gekomen, mag Von Richthofens editie, waar het op Oudoostfries aankomt, op zijn minst redelijk volledig heten.

Wat de Oudwestfrieze teksten betreft, was de eerdergenoemde nadruk op inheems Fries recht er oorzaak van dat Von Richthofen niet veel aandacht schonk aan de vele administratieve bronnen en kronieken, die hem ter beschikking stonden. Zo koos Von Richthofen uit een achttiende-eeuws charterboek¹³ slechts die teksten waarin inheems Fries recht stond opgetekend. Enkelen daarvan stammen uit het uitgebreide Oudwestfrieze handschrift *Jus Municipale Frisonum*.¹⁴ Zodoende leidde zijn primaire interesse in Fries recht in plaats van in de Oudfrieze taal er toe dat Von Richthofen talrijke Oudfrieze oorkonden uit het genoemde charterboek niet behandelde. En om dezelfde reden negeerde hij het grootste deel van een omvangrijk manuscript, getiteld Codex Roorda, waarin voornamelijk Romeins en kanoniek recht in een Oudwestfrieze jasje stond opgetekend. Het is zelfs zo dat de enige bekende Oudfrieze incunabel, gewoonlijk als *Druk of Freeska Landriucht* aangeduid, de enige Oudwestfrieze rechtsverzameling is, waarvan de Friese teksten in min of meer complete staat in de *Rechtsquellen* zijn opgenomen. Het feit dat Von Richthofen destijds nog niet op de hoogte kon zijn van het bestaan van talrijke andere Oudwestfrieze teksten, waaronder enkele omvangrijke rechtshandschriften,¹⁵ droeg er helaas toe bij dat het Oudwestfrieze tekstbestand, en diens gevolg ook het Oudwestfrieze dialect, in tamelijk incomplete staat gepresenteerd werd.

Kort samengevat: ook al werd het meeste Oudoostfrieze materiaal wel in de *Rechtsquellen* opgenomen, het Oudwestfrieze aandeel bestaat slechts uit enige teksten waarin inheems Fries recht staat opgetekend alsmede enkele gedeeltes uit de handschriften *Roorda* en *Jus* en een bijna volledige uitgave van de Friese teksten uit de incunabel *Druk*. Dit kwam direct voort uit Von Richthofens interesse voor Germaanse rechtsgeschiedenis als uitgangspunt voor zijn bestudering van het Oudfries, alsmede van het feit dat talrijke Oudwestfrieze bronnen nog niet ontdekt waren. Een gevolg daarvan is dat zijn *Rechtsquellen* en daarom ook zijn *Altfriesisches Wörterbuch* het Oudoostfries in zeer complete mate behandelen, maar als incompleet beschouwd moeten worden waar het om Oudwestfries gaat.

Gelukkig stond deze lacune de status van Von Richthofens uitgave en woordenboek als, destijds al, voorbeeldig, niet in de weg. Von Richthofen nam bijvoorbeeld talrijke citaten uit zijn eigen editie op om zodoende de semantische informatie in het woordenboek te illustreren. En verder nam Von Richthofen niet alleen Germaanse cognaatvormen op, maar ook Middel- en Nieuwfrieze uit alle drie moderne Friese hoofddialecten,¹⁶ zodat de gebruiker van het woordenboek van zowel synchrone als diachrone informatie voorzien wordt. Al met al was Von Richthofens prestatie verbazingwekkend voor slechts één persoon, vooral als men

haben, widmete ich ihnen die ganze nacht' (Von Richthofen, *Rechtsquellen*, XXIII), hetgeen onvermijdelijk tot een minder dan optimale uitgave in de *Rechtsquellen* leidde (vgl. Miedema, *Paedwizers*, 30).

¹³ Schwartzenberg, *Groot placaat en charter-boek van Vriesland*.

¹⁴ Vgl. Von Richthofen, *Rechtsquellen*, XXV, waar Von Richthofen het handschrift omschrijft als 'Fries. papierhandschrift des herrn. P. Wierdsma zu Leeuwarden'. *Jus* werd kritisch uitgegeven in 1977 (Buma/Ebel, *Westerlauwersches Recht I. Jus Municipale Frisonum* (I-II)).

¹⁵ Drie Oudwestfrieze handschriften, nl. *Codex Parisiensis*, *Codex Unia* en *Codex Aysma* (de laatste twee zijn erg omvangrijk) werden pas tegen het einde van de negentiende eeuw ontdekt (Siebs, *Westfriesische Studien*). *Codex Parisiensis* werd in 1954 diplomatisch uitgegeven (Gerbenzon, *Codex Parisiensis*), *Codex Aysma* werd in 1993 kritisch uitgegeven (Buma et al., *Codex Aysma*). Van *Codex Unia* is tot de dag van vandaag nog geen uitgave verschenen. Een ander, iets minder omvangrijk Oudwestfries handschrift genaamd *Codex Furmerius* werd pas in 1948 ontdekt (Gerbenzon, "Codex Furmerius"). Tevens zijn honderden Oudwestfrieze oorkonden pas na verschijnen van Von Richthofens *Rechtsquellen* uitgegeven (vgl. Vries, "Die altfriesischen Urkunden", 596-597).

¹⁶ Welke in grote halen zijn: de provincie Fryslân in Nederland (eig. Westfries, meestal als Westerlauwers Fries aangeduid), een klein gebied westelijk van de stad Oldenburg in Duitsland gelegen (Oostfries of Saterfries) en het Noordfrieze gebied als omschreven in paragraaf 2 (Noordfries).

vergelijkt met verschillende andere Oudgermaanse talen, die zich in die tijd nog met oudere en kwalitatief mindere woordenboeken en edities moesten zien te redden, als die er al waren. Het Middelnederlands en Middelnederduits, bijvoorbeeld, maakten pas veertig jaar later een inhaalslag door Verdam en Verwijs' *Middelnederlandsch Woordenboek* (1885-1929) en Schiller en Lübbens *Mittelniederdeutsches Wörterbuch* (1875-1881). En ook meer contemporaine woordenboeken waren vaak van aanzienlijk mindere kwaliteit.¹⁷ Bovendien bewijst het feit dat eenieder die zich hedentendage met het Oudfries bezighoudt met enige regelmaat in de boekenkast naar Von Richthofen's tweeling reikt, dat zij in de loop der tijd nog niet veel van hun waarde hebben verloren.

4. Het tijdperk na Von Richthofen

Houdt die laatste opmerking in dat er sinds 1840 op het vlak van de Oudfrieze lexicografie geen noemenswaardige vooruitgang geboekt is? Natuurlijk is er veel gebeurd, maar geen enkele lexicografische publicatie bleek in staat om Von Richthofens woordenboek te vervangen. De beste poging was het *Altfriesisches Wörterbuch* van Ferdinand Holthausen uit 1925. Ook al is de aanduiding 'woordenboek' wellicht wat teveel eer en zou men beter van een glossarium kunnen spreken, dan nog springt het er tussen zijn tijdgenoten uit. De microstructuur van Holthausens glossarium bestaat uit een genormaliseerd, vaak zelfs geërchaïiseerd lemma, de woordsoort en zeer beperkte semantische informatie. Soms volgen nog cognaatvormen, meestal uit Westgermaanse talen. Dit vloeide direct voort uit het feit dat Holthausen zijn glossarium van het Oudfries zag als een noodzakelijke voorbereiding op zijn uiteindelijke doel, een etymologisch woordenboek van het Oudengels.¹⁸ Dientengevolge ademt het boek op iedere pagina zijn etymologische achtergrond, zodat het nogal lastig is om mee te werken. Zo zijn afleidingen opgenomen onder het grondlexeem in plaats van alfabetisch volgens het prefix verwerkt te zijn. En ook de twee toegevoegde woordenlijsten aan het eind van het boekje, waarin Holthausen besloot later gevonden woorden en betekenissen op te nemen, vormen een merkwaardig kenmerk van het glossarium.¹⁹ Het totaal van drie woordenlijsten zorgt ervoor dat het vinden van een woord in het woordenboekje nogal een uitdaging is voor wie er niet al te bekend mee is. Hoe beperkt het ook mag lijken, toch heeft het glossarium enkele voordelen ten opzichte van het woordenboek van Von Richthofen. Ten eerste kon Holthausen profiteren van de vele reacties op het woordenboek van Von Richthofen die nadien werden gepubliceerd. Daarin werden vele spookwoorden gecorrigeerd die waren ontstaan doordat Von Richthofen sporadisch verkeerde lezingen en duidingen bood. Ten tweede kon Holthausen, door gebruik te maken van bronnen die Von Richthofen niet had gebruikt of niet kon gebruiken, talrijke aanvullende betekenissen en zelfs 1800 nieuwe lemmata bieden,²⁰ zodat een geschat totaal van 7000 artikels ontstond. Aan de andere kant wek Holthausen van Von Richthofen af door geen citaten of bronverwijzingen te bieden. Bovendien liet ook Holthausen een groot tal Oudwestfrieze bronnen onbenut, net als Von Richthofen. En omdat ook in de tijd van Holthausen een aantal teksten nog onontdekt was, moet ook zijn glossarium volgens de moderne maatstaven als incompleet en niet-representatief voor het Oudwestfries worden gezien. Zodoende mag Holthausens glossarium, ook al biedt het vele verdedigbare aanvullingen en verbeteringen, niet worden gezien als vervanging van Von Richthofens woordenboek.

¹⁷ Vgl. Bremmer jr., "Leksikografy", 80.

¹⁸ Holthausen, *Altfriesisches Wörterbuch*, V.

¹⁹ Holthausen, *Altfriesisches Wörterbuch*, 135-151 ('Berichtigungen und Nachträge') en 151-152 ('Addenda').

²⁰ Holthausen, *Altfriesisches Wörterbuch*, VIII.

Wat de *Rechtsquellen* betreft, nieuwe edities van Oudfriese teksten en handschriften maakten grote delen van Von Richthofens uitgave achterhaald.²¹ Vooral een serie diplomatische tekstedities, in de jaren '20 door Pieter Sipma aangevangen,²² droeg ertoe bij dat de unieke waarde van Von Richthofens *Rechtsquellen* langzaam maar zeker verminderde. Dat gold daarentegen niet voor zijn woordenboek, aangezien enkele van de delen van de nieuwe serie slechts van een woordregister werd voorzien, of zelfs van niet meer dan een naamregister. En in de delen die wel met een glossarium werden uitgegeven, werd niet altijd dezelfde beschrijvende taal aangewend: zowel Nederlands als Duits werden gebruikt. Zodoende bood Von Richthofens woordenboek nog altijd de breedste toegang tot de Oudfriese bronnen. Desalniettemin vormden de nieuwe uitgaven vanuit filologisch oogpunt een belangrijke verbetering, en zij boden het Frysk Ynstitút van de Rijksuniversiteit Groningen de mogelijkheid om het gehele Oudfriese corpus op ongeveer 1,5 miljoen kaartjes te indexeren. Deze verzameling was bedoeld om als basis voor een uitputtend wetenschappelijk woordenboek van het Oudfries te dienen. De vroegste aankondigingen van zo'n woordenboek dateren uit de jaren veertig, maar tot de dag van vandaag mag nog altijd niet een daadwerkelijke publicatie worden begroet.²³

Sindsdien is de belangrijkste lexicografische publicatie zonder twijfel Wybren Jan Buma's woordenboek uit 1996 van het Oudwestfriese handschrift dat onder de naam *Jus Municipale Frisonum* bekend staat.²⁴ Dit handschrift is een verzameling rechtsteksten, die hij met Wilhelm Ebel al in 1977 had uitgegeven en in het Duits vertaald.²⁵ Het uitgebreide woordenboek is om meerderlei reden de moeite waard. In de eerste plaats worden talrijke vormen opgevoerd die blijk geven van een specifiek zuidwestelijk dialect van het Oudwestfries, zodat het woordenboek nuttig is voor dialectologisch onderzoek. In de tweede plaats worden alle orthografische varianten en alle vindplaatsen in het handschrift van elk lemma opgesomd en gecategoriseerd, zodat de gebruiker de lemmata tot in detail kan bestuderen. Ten derde worden talrijke collocaties opgesomd en vertaald. In feite is alle semantische informatie uiterst gedetailleerd gepresenteerd en zeer grondig geclassificeerd, zelfs in dien mate dat men zich af mag vragen of er hier en daar eigenlijk niet werd overgeclassificeerd. Een laatste voordeel van Buma's woordenboek is de opsomming van relevante literatuur bij een aanzienlijk aantal artikels.

5. Hofmann en zijn *Altfriesisches Handwörterbuch*²⁶

In de jaren zestig voorzag Dietrich Hofmann, een Duitse oudgermanist en nordist met bijzondere interesse voor het Oudfries en het Noordfries, dat het uitputtende, wetenschappelijke Groninger woordenboek van het Oudfries in de naaste toekomst niet zou kunnen verschijnen. Derhalve ging Hofmann in op een uitnodiging om het woordenboek van Holthausen uit 1925, dat intussen was uitverkocht, te reviseren. Al gauw besefte Hofmann dat

²¹ Voor een overzicht van de geschiedenis van de Oudfriese tekstuitgaven, vgl. Vries, "Metodyk Aldfryske tekstútjeften".

²² *Oudfries(ch)e Taal- en Rechtsbronnen* (Old Frisian Linguistic and Legal Sources). Het laatste (veertiende) deel verscheen in 1977, vgl. Vries, "Metodyk", 99-102.

²³ Vgl. Bremmer jr., "Leksikografy", 86-87. Over het Groninger woordenboekproject, vgl. Sjölin, "Het Grote Oudfriese Woordenboek: terugblik, balans, problematiek".

²⁴ Buma, *Vollständiges Wörterbuch zum westerlauwersschen Jus Municipale Frisonum*. Volgens p. 7 van zijn voorwoord had Buma zijn woordenboek deels bedoeld als "Ausgangspunkt für ein von Prof. Dr. Dietrich Hofmann geplantes umfassendes 'Altfriesisches Wörterbuch'".

²⁵ Zie voetnoot 14.

²⁶ Deze paragraaf is deels gebaseerd op de persoonlijke correspondentie van Dietrich Hofmann, welke mij door zijn weduwe, Gisela Hofmann, vriendelijk genoeg ter beschikking werd gesteld.

een simpele revisie van die uitgave onmogelijk zou zijn, aangezien het zo goed als onbekend was op welke bronnen Holthausen zijn artikels had gebaseerd.²⁷ Evengoed begon Hofmann in 1962 met het werk aan het glossarium. Het project vorderde echter bijlange na niet zo spoedig als Hofmann had gewenst, vooral omdat hij besloot dat veel meer Oudfriese bronnen zouden moeten worden meegenomen dan Holthausen had gedaan of had kunnen doen. Om de last te verlichten ging Hofmann een samenwerkingsverband aan met de woordenboekstaf van het Frysk Ynstitút in Groningen, en wel in het bijzonder met Meinte Oosterhout, opgeleid als jurist, maar intussen tevens uitgegroeid tot een gedegen kenner van de Oudfriese filologie. Oosterhouts hulp werd uiterst gewaardeerd door Hofmann en het was zelfs de bedoeling dat Oosterhout als co-auteur van het woordenboek vermeld zou worden.²⁸ Het Groninger instituut was ten volle bereid Hofmann te voorzien van fotocopiën en uitgebreide woordenlijsten van bronnen die nog altijd niet goed toegankelijk waren voor de lexicografie. Op enthousiaste wijze bundelden Hofmann en Oosterhout hun krachten, aanvankelijk in de hoop dat het woordenboek binnen drie of vier jaar zou kunnen worden voltooid. Vooral Oosterhout getroostte zich veel moeite uit het Groninger woordenboekapparaat lemmata te verzamelen. Zodoende verbreedde het fundament van het woordenboek zich ras en al in 1963 werd duidelijk dat dit nieuwe woordenboek niet meer als slechts een revisie van het glossarium van Holthausen mocht worden beschouwd. Ook al was hun grondige aanpak vanzelfsprekend van groot belang voor de waarde van het woordenboek, een ander gevolg was dat het punt waarop Hofmann en Oosterhout met het daadwerkelijk schrijven zouden kunnen beginnen, continu uit werd gesteld. Helaas mocht hun samenwerking maar enkele jaren duren, daar Oosterhout in 1965 ziek werd en niet langer in staat was de benodigde hoeveelheid tijd in het woordenboek te steken die nodig zou zijn. Oosterhout trok zich in 1966 noodgedwongen uit het project terug. Zijn kwaal had in 1970 een te vroege dood ten gevolge.

Nadat Oosterhout zich in 1966 uit het project had teruggetrokken, ging Hofmann door met het verzamelen van materiaal en het samenstellen van een eigen, bescheiden maar representatief kaartapparaat. Op de hem zo kenmerkende bescheiden wijze rapporteerde Hofmann in 1970 enthousiast over zijn plannen²⁹ en begon in de daaropvolgende jaren zelfs met het schrijven van een eerste versie van zijn *Altfriesisches Handwörterbuch* (hierna te noemen: *Handwörterbuch*). Tegen die tijd beseftte Hofmann al dat het niet te verwachten viel dat zijn woordenboek binnen een paar jaar of zelfs een decennium voltooid zou kunnen worden. Op aansporing van Nils Århammar³⁰ keerde Hofmann vanaf 1981 tijdelijk terug naar het oorspronkelijke plan, een revisie van Holthausens glossarium uit 1925. De herziene versie werd in 1985 uitgebracht met de veelzeggende ondertitel 'Zweite, verbesserte Auflage von Dietrich Hofmann'. Ook al droeg Hofmann door de toevoeging van een 37 pagina's tellende lijst van aanvullingen en verbeteringen³¹ aan de drie al bestaande woordenlijsten niet echt bij aan de toegankelijkheid van het glossarium, evengoed werd de betrouwbaarheid van het werk door Hofmanns aanvullingen aanzienlijk verbeterd. Geen enkele kolom van het origineel bleef onveranderd, waarbij het totaal aan aanvullingen en verbeteringen vaak meer dan twintig per pagina bedroeg. Zodoende voorzag Hofmann zijn collega's en studenten van een tijdelijke oplossing bij hun problemen om de Oudfriese bronnen aan te kunnen boren.

Ondertussen ging Hofmann gewoon door met zijn werk aan het *Handwörterbuch* en ook na zijn emeritaat aan de universiteit van Kiel in 1989 schreef hij in zijn vrije tijd door. Zelfs

²⁷ Vgl. Holthausen/Hofmann, *Altfriesisches Wörterbuch*, XIX.

²⁸ Het oorspronkelijke verdrag met de uitgever werd daartoe in 1964 zelfs nog aangepast.

²⁹ Hofmann, "Die Erschließung des altfriesischen Wortschatzes", een uitwerking van een lezing die 1969 werd gehouden. Naast het bieden van een overzicht van de Oudfriese lexicografie tot dan toe, schetst Hofmann de oorspronkelijke doelstellingen en methodologie van zijn *Handwörterbuch* (Hofmann, "Die Erschließung", 108-113).

³⁰ Holthausen/Hofmann, *Altfriesisches Wörterbuch*, XXIII.

³¹ Holthausen/Hofmann, *Altfriesisches Wörterbuch*, 153-190 ('Ergänzungsliste').

het verlies van een aanzienlijk deel van zijn gezichtsvermogen in 1995 kon hem niet beletten zijn middelen en materialen aan de situatie aan te passen, vastbesloten als hij was om door te werken. Evengoed beseftte Hofmann dat hij afstand zou moeten nemen van de oorspronkelijke opzet en een ingrijpend aangepaste microstructuur zou moeten ontwerpen om zelf het project af te kunnen maken. Maar ook al begon hij met schrijven binnen de kaders van het nieuwe, compactere ontwerp, toch was het hem helaas niet gegund zijn levenswerk te voltooien. Hofmann stierf in december 1998, terwijl hij schreef aan de letter S.

Kort nadien bood Hofmanns weduwe, Gisela Hofmann, zijn lexicografische nalatenschap aan aan het vak Fries van de Kieler universiteit, onderdeel van de vakgroep Scandinavisch, waaraan Hofmann van 1970 tot zijn emeritaat in 1989 hoogleraar was geweest. Met de financiële steun van de Deutsche Forschungsgemeinschaft kon de auteur van dit artikel in 2004 worden aangesteld om Hofmanns *Handwörterbuch* te voltooien. Het ligt in de lijn der verwachting dat het woordenboek in de loop van 2008 zal kunnen worden gepubliceerd.

6. Het *Altfriesisches Handwörterbuch* in detail bekeken

Laten we dit nieuwe Oudfriesse woordenboek eens wat nader bekijken.³² Het grootste voordeel van Hofmanns samenwerking met Groningen was, dat hij zodoende in staat was alle rechtshandschriften te verwerken, met inbegrip van degenen die nog niet naar voldoening waren uitgegeven, evenals alle kronieken en administratieve bronnen. Dientengevolge is geen enkele bekende Oudfriesse bron onbehandeld gebleven. Vooral het verwerken van de talrijke administratieve bronnen heeft het totaal aantal artikels in vergelijking tot Holthausens woordenboek spectaculair doen toenemen. Het is duidelijk dat een van Hofmanns doelstellingen was om door toedoen van deze aanvullingen aan de lemmalijst te voorkomen dat het *Handwörterbuch* het Oudwestfries in onvoldoende mate zou weerspiegelen, zoals het geval was bij de belangrijkste voorgangers, de woordenboeken van Von Richthofen en Holthausen. Tevens koos Hofmann ervoor de lemmata van dialectologische informatie te voorzien. Dat wil zeggen, dat de gebruiker in staat zou moeten worden gesteld om te zien van welk hoofddialect van het Oudfries een lemma of lemmavariant afkomstig is. Verder wilde Hofmann een middenweg vinden tussen Von Richthofens uitgebreide opsommingen van attestaties en het volledig ontbreken ervan bij Holthausen. Om dat te bereiken ontwierp Hofmann een verwijzingsstelsel, volgens tekst en handschrift ingedeeld. Als bijvoorbeeld een woord, dat in een bepaalde rechtstekst verschijnt, in slechts één handschrift is overgeleverd, voorziet het *Handwörterbuch* de gebruiker van die informatie door de betreffende tekstsigle te combineren met de sigle voor het handschrift waarin de tekst voorkomt.³³ Nog een ander voordeel van het nieuwe *Handwörterbuch* is dat eventuele normalisering van lemmata zichtbaar is gemaakt door de genormaliseerde vormen te cursiveren. Verder zijn lidwoorden en voornaamwoorden alsmede sterke en onregelmatige werkwoorden, substantieven en adjectieven voorzien van een paradigmatisch deel waarin de verzamelde verbuigde en vervoegde vormen en onregelmatigheden staan vermeld. Deze vormen verschijnen als aparte verwijzingsartikels in de macrostructuur, die de gebruiker verder leiden naar het lemma waar de vormen thuis horen. Tenslotte zijn vele overgeleverde fonologische varianten van het hoofdlemma als nevenlemmata opgenomen, die tevens als aparte verwijzingsartikels in de macrostructuur verschijnen.

³² Op enkele vlakken zal het uiteindelijke woordenboek niet volledig overeenstemmen met de in Hofmann, "Die Erschließung", 108-113 geschetste plannen. Zo zullen bijvoorbeeld geen cognaatvormen worden geboden en zal ook het classificeren volgens tijd en genre aanzienlijk minder ver worden doorgevoerd dan als geschetst in Hofmann, "Die Erschließung", 112.

³³ Vanzelfsprekend zal het woordenboek van een uitputtende lijst van deze siglen worden voorzien.

Wat zijn enkele van de voordelen van dit nieuwe woordenboek? In de eerste plaats zou de vermelding van de vele fonologische varianten en de bijbehorende dialectologische details frisisten kunnen stimuleren om bijvoorbeeld de Oudfrie etymologie of dialectologie nader te onderzoeken. Ook zou de verwerking van, vooral, honderden administratieve bronnen vele vormen van lexicologisch onderzoek mogelijk moeten maken. Deze bronnen getuigen bijvoorbeeld van talrijke woorden en uitdrukkingen uit de sfeer van de rurale en ambachtelijke industrie. Verder verdient de uiterst specifieke juridische terminologie van deze bronnen aandacht. In veel aanzienlijker mate dan in de voorgaande Oudfrie woordenboeken is deze zeer afwijkende terminologie, om die reden in het verleden wel als 'oorkondetaal' omschreven,³⁴ in het *Handwörterbuch* verdisconteerd. Tengevolge van dergelijke aanvullingen is de lemmalijst in vergelijking met het woordenboek van Holthausen met ongeveer 60% toegenomen, tot een totaal van ongeveer 12000 artikels. Zulks, evenals de uitgebreidere semantische informatie van al eerder beschreven woorden, zou van groot voordeel moeten zijn voor oudgermanisten: in vergelijkend onderzoek worden zij vanaf nu beter in staat gesteld om Oudfries sterker bij hun onderzoek te betrekken. Maar het moge duidelijk zijn dat niet alleen taalkundigen en filologen voordeel zullen hebben van het *Handwörterbuch*. In feite zou iedereen die zich op een of andere wijze met het Oudfries bezighoudt en beschikt over afdoende kennis van het Hoogduits (de beschrijvende taal van het woordenboek) in staat moeten worden gesteld om alle bronnen te kunnen lezen, vertalen en bestuderen, met ingebrip van de bronnen die nog niet afdoende zijn uitgegeven. Dit geldt vooral voor medievisten en rechtshistorici, die immers de Oudfrie bronnen nu al eeuwen bestuderen en van wier inspanningen het Oudfries al veel voordeel heeft gehad. In feite zal hun werk ook in de toekomst van noodzakelijk belang voor het Oudfries blijven. Het *Handwörterbuch* zou hen moeten helpen en stimuleren om hun onderzoek van het Oudfries voort te zetten.

8. Ter afsluiting

Samenvattend mag worden gesteld dat studenten en onderzoekers van de Germaanse talen en geschiedenis er verkeerdt aan doen om te veronderstellen dat de huidige lexicografische middelen van het Oudfries toerijkend zijn om een overzicht te verkrijgen van wat de Oudfrie woordenschat werkelijk heeft te bieden. Door Dietrich Hofmanns *Altfriesisches Handwörterbuch* te voltooiën, hoop ik binnenkort evenwel een middel te kunnen bieden dat een eenvoudiger toegang tot de Oudfrie bronnen mogelijk maakt. Het valt bovendien te wensen dat dit werk eraan bij zal dragen om onderzoekers van Germaanse talen en geschiedenis te bewegen het Oudfries sterker bij hun werk te betrekken. Hopelijk zal het hen, evenals alle andere geïnteresseerden, overtuigen van de unieke plaats die het Fries binnen het Germaans inneemt. En dat, daar ben ik van overtuigd, was één van Dietrich Hofmanns diepste wensen.

---

³⁴ Over Oudfrie oorkonden, vgl. Vries, "Urkunden". De specifieke terminologie van de Oudfrie oorkonden heeft een discussie uitgelokt over de vraag of de Oudfrie 'oorkondetaal' het object van een afzonderlijk woordenboek zou moeten vormen (vgl. Vries, "Urkunden", 597-598).

Bibliografie

Woordenboeken

- * Buma, Wybren Jan. *Vollständiges Wörterbuch zum westerlauwersschen Jus Municipale Frisonum*. Leeuwarden: Fryske Akademy, 1996.
- * De Haan Hetteema, Montanus. *Idioticon Frisicum. Friesch Latijnsch-Nederlandsch woordenboek*. Leeuwarden: Hugo Suringar, 1874.
- * Holthausen, Ferdinand. *Altfriesisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1925.
- * Holthausen, Ferdinand/Hofmann, Dietrich. *Altfriesisches Wörterbuch. Zweite, verbesserte Auflage von Dietrich Hofmann*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1985.
- * Schiller, Karl/Lübben, August. *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*. Bremen: Kühtmann, 1875-1881.
- * Verwijs, Eelco/Verdam, Jacob. *Middelnederlandsch Woordenboek*. 's-Gravenhage: Nijhoff, 1885-1929.
- * Von Richthofen, Karl. *Altfriesisches Wörterbuch*. Göttingen: Dieterichsche Buchhandlung, 1840

Andere literatuur

- * Århammar, Nils. "Friesische Lexikographie." In *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires*, uitgegeven door Franz J. Hausmann, et al., 2022-2036. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1990.
- * Århammar, Nils. "Die Herkunft der Nordfriesen und des Nordfriesischen." In *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*, uitgegeven door Horst H. Munske, et al., 531-537. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2001.
- * Bremmer jr., Rolf H. "De leksikografy fan it Aldfrysk." In *In skiednis fan 'e Fryske taalkunde*, uitgegeven door Anne Dykstra & Rolf H. Bremmer jr., 75-94. Leeuwarden: Fryske Akademy, 1999.
- * Bremmer jr., Rolf H. "Lexicography of Old Frisian." In *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*, uitgegeven door Horst H. Munske, et al., 653-657. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2001.
- * Buma, Wybren Jan/Ebel, Wilhelm, uitg. *Westerlauwerssches Recht I. Jus Municipale Frisonum*. I-II (*Altfriesische Rechtsquellen*, Bd. 6-1/2). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1977.
- * Buma, Wybren Jan, et al., uitg. *Codex Aysma. Die altfriesischen Texte*. Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1993.
- * Gerbenzon, Pieter, uitg. *Codex Parisiensis. (Oudfriese Taal- en Rechtsbronnen*, Bd. IX). 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1954.
- * Gerbenzon, Pieter. "Codex Furmerius." In *De Vrije Fries*, Bd. 39, 74-90. Leeuwarden: N.V. Noord-Nederlandse Boekhandel, 1948.
- * Hofmann, Dietrich. "Die Erschließung des altfriesischen Wortschatzes." In *Philologia Frisica anno 1969*, 100-118. Groningen: Wolters-Noordhoff NV, 1970.
- * Johnston, Thomas S.B. "The Old Frisian Law Manuscripts and Law Texts." In *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*, uitgegeven door Horst H. Munske, et al., 571-587. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2001.
- * Langbroek, Erika. "*Condensa atque Tenebrosa*; die altfriesischen Psalmen: Neulesung und Rekonstruktion (UB Groningen Hs 404)." In *Aspects of Old Frisian Philology*, uitgegeven

door Rolf H. Bremmer jr., Geart van der Meer and Oebele Vries, 255-284 (*Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik*, Bd. 31-32/*Estriken*, Bd. LXIX). Amsterdam/Atlanta: Rodopi, 1990.

* Miedema, Hessel T.J. *Paedwizers fan de Fryske filology*. Leeuwarden: Van der Velde, 1961.

* Schwartzberg en Hohelansberg, Georg F. thoe, uitg. *Groot placaat en charter-boek van Vriesland*. I-VI. Leeuwarden: Willem Coulon (Bd. I-IV), Hermannus Post (Bd. V-VI), 1768-[1795].

* Siebs, Theodor. *Westfriesische Studien*. Berlin: Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften, 1895.

* Sjölin, Bo. "Het Grote Oudfriese Woordenboek: terugblik, balans, problematiek." In *Us Wurk*, Bd. 21-22, 193-206. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 1972-1973.

* Von Richthofen, Karl, uitg. *Friesische Rechtsquellen*. Berlin: Nicolaische Buchhandlung, 1840.

* Versloot, Arjen. "Fries in Holland in de 17e eeuw." In *Taal en Tongval. Tijdschrift voor Taalvariatie*. Bd. 55, 1-41. Antwerpen/Amsterdam: Dialektcentrale, 2003.

* Vries, Oebele. "Die altfriesischen Urkunden." In *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*, uitgegeven door Horst H. Munske, et al., 594-601. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2001.

* Vries, Oebele. "Metodyk Aldfryske tekstútjeften." In *In skiednis fan 'e Fryske taalkunde*, uitgegeven door Anne Dykstra & Rolf H. Bremmer jr., 95-119. Leeuwarden: Fryske Akademy, 1999.